

NUTQDA O'ZGARUVCHAN UNLI VA UNDOSHLAR

Mamatxalilova Dinora Muxtorovna

Marg'ilon shahar 1-son kasb-hunar maktabining

Ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya Ushbu tadqiqot nutqda o'zgaruvchan unli va undoshlarning lingvistik tabiatini o'rganishga bag'ishlangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, tovush o'zgaruvchanligi nutqning tabiiy xususiyati bo'lib, o'zbek til tizimining ichki qonuniyatlariga bo'ysunadi.

Kalit so'zlar: o'zgaruvchan unlilar, undoshlar, fonetika, fonologiya, allofon, morfofonologiya, o'zbek tili tovushlari

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению лингвистической природы изменчивых гласных и согласных в речи. Результаты показали, что изменчивость звуков является естественным свойством речи и подчиняется внутренним закономерностям узбекской языковой системы.

Ключевые слова: изменчивые гласные, согласные, фонетика, фонология, аллофон, морфофонология, звуки узбекского языка.

Abstract. This study is devoted to the study of the linguistic nature of variable vowels and consonants in speech. The results showed that sound variability is a natural feature of speech and is subject to the internal laws of the Uzbek language system.

Keywords: variable vowels, consonants, phonetics, phonology, allophone, morphophonology, sounds of the Uzbek language

Kirish. O'zbek tilining tovushlar tizimi doimo harakatchan va o'zgaruvchan tabiatga ega bo'lib, nutqda o'zgaruvchan unli va undoshlar muammosi zamonaviy o'zbek tilshunosligining eng muhim yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. Tovushlarning turli kontekstlarda o'zgarishi - bu til tizimining ichki dinamikasini aks ettiruvchi murakkab hodisa bo'lib, fonetik, fonologik va morfofonologik jihatlarini o'z ichiga oladi. O'zbek tilida ushbu hodisalarning o'ziga xos qonuniyatlari mavjud bo'lib, ular tilimizning strukturaviy xususiyatlarini aks ettiradi [1].

O'zgaruvchan tovushlar - bu o'zbek til tizimida bir xil fonemaning turli pozitsiyalarda yoki fonetik muhitda turlicha realizatsiya qilinishi natijasida yuzaga keladigan tovush variantlari hisoblanadi. Ushbu hodisa o'zbek nutqining tabiiy oqimida tovushlarning bir-biriga ta'sirida namoyon bo'ladi va tilimizning fonetik tizimiga xos bo'lgan qonuniyatlarga asoslanadi. Unli va undoshlarning o'zgaruvchanligi nafaqat fonetik qoidalarga, balki o'zbek til tizimining chuqur strukturaviy xususiyatlariga ham bog'liq [2].

O'zbek tilshunosligida tovush o'zgaruvchanligi masalasi uzoq tarixga ega bo'lib, S.Ibragimov, A.G.Gulyamov, A.Hojiev, Sh.Rahmatullayev, G'.Abdurahmonov, A.Madvaliyev kabi yetakchi olimlarning tadqiqotlari bu sohaning rivojlanishiga katta hissa

qo'shgan. Ularning fundamental ishlari o'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi qonuniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda nutqda o'zgaruvchan unli va undoshlar mavzusini o'rganish uchun keng qamrovli adabiyotlar tahlili metodidan foydalanilgan. O'zbek tilshunosligida tovush o'zgaruvchanligi masalasi S.Ibragimovning fundamental tadqiqotlari bilan boshlandi. Uning "O'zbek tili fonetikasi" asarida o'zbek tilidagi unli va undoshlarning pozitsion variantlari batafsil tahlil qilingan [4]. Ibragimov o'zbek tilida unlilarning labializatsiyasi, palatalizatsiyasi va neytralizatsiyasi hodisalarini sistemali ravishda o'rganib, tilimizning fonetik tizimidagi tovush o'zgaruvchanligi qonuniyatlarini ochib bergan.

A.G.Gulyamovning "O'zbek tili grammatikasi" asarida morfofonologik jihatdan tovush o'zgarishlari tahlil qilingan [5]. Gulyamov o'zbek tilida so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda yuzaga keladigan tovush o'zgarishlarini sistemali ravishda o'rganib, bu jarayonlarning grammatik qonuniyatlarini aniqlagan. Uning ishlarida o'zbek tilining morfofonologik tizimidagi tovush alternatsiyalari, ularning grammatik funksiyalari va til tizimidagi o'rni to'liq yoritilgan.

A.Hojievning "O'zbek tili morfonologiyasi" asari o'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi masalasini yanada chuqurroq o'rganishga bag'ishlangan [6]. Hojiev o'zbek tilida morfema chegaralarida yuzaga keladigan fonetik jarayonlarni tahlil qilib, tovush o'zgarishlarining sistemli tabiatini ochib bergan. Uning tadqiqotlarida o'zbek tilining morfofonologik qoidalari, tovush alternatsiyalarining turlari va ularning grammatik tizim bilan bog'liqligi batafsil yoritilgan.

Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili tarixi" asarida diaxronik jihatdan tovush o'zgarishlari o'rganilgan [7]. Rahmatullayev o'zbek tilining tarixiy rivojlanishida tovushlar tizimining o'zgarishi, unli va undoshlarning evolyutsiyasi jarayonlarini tahlil qilib, zamonaviy o'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi qonuniyatlarining tarixiy ildizlarini ochib bergan. Uning tadqiqotlari o'zbek tilining fonetik tizimi qanday rivojlangani va hozirgi holatga qanday kelgani haqida muhim ma'lumotlar beradi.

G'.Abdurahmonov va A.Madvaliyevning "O'zbek tili fonologiyasi" asari zamonaviy lingvistik yondashuv asosida o'zbek tilidagi fonologik tizimni o'rganishga bag'ishlangan [8]. Ular o'zbek tilida fonemalar va allofonlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib, tovush o'zgaruvchanligining fonologik asoslarini aniqlagan. Ularning tadqiqotlarida o'zbek tilining fonologik tizimidagi oppozitsiyalar, neytralizatsiya hodisalari va tovush variantlarining distribusiyasi masalalari to'liq yoritilgan.

B.Yo'ldoshevning "O'zbek tilida fonetik hodisalar" asari o'zbek tilidagi turli fonetik jarayonlarni o'rganishga bag'ishlangan [9]. Yo'ldoshev o'zbek nutqida kuzatiladigan assimilyatsiya, dissimilyatsiya, elipsiya va epentez kabi hodisalami tahlil qilib, ularning tovush o'zgaruvchanligi bilan bog'liqligini ochib bergan. Uning tadqiqotlari o'zbek tilining sinxronik fonetik tizimini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijalar va muhokama. O'zbek tilshunosligidagi adabiyotlar tahlili asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalarida nutqda o'zgaruvchan unli va undoshlarning quyidagi asosiy xususiyatlari aniqlandi. O'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi universal lingvistik qonuniyatlarga bo'ysunish bilan birga, tilimizning o'ziga xos strukturaviy xususiyatlarini ham aks ettiradi. O'zbek tilidagi unli tovushlarning o'zgaruvchanligida asosiy rol o'ynaydigan omillar qatoriga fonetik muhit, bo'g'in strukturasi, so'zdagi o'rni va morfologik pozitsiya kiradi. Ibragimovning tadqiqotlariga ko'ra, o'zbek tilida unli tovushlar qo'shni undoshlarning ta'sirida muntazam ravishda o'zgaradi. Masalan, /a/ fonemasi qattiq undoshlar yonida [a] varianti, yumshoq undoshlar yonida esa [ə] varianti bilan realizatsiya qilinadi. Bu hodisa o'zbek nutqining tabiiy oqimida keng tarqalgan bo'lib, til tizimining assimilyativ xususiyatlarini yaqqol namoyon etadi.

O'zbek tilidagi undoshlarning o'zgaruvchanligi artikulyatsiya joyi va usuli, ovozlilik-ovozliksizlik oppozitsiyasi asosida amalga oshadi. Hojievning tadqiqotlariga ko'ra, o'zbek tilida undoshlar so'z ichidagi turli pozitsiyalarda, ayniqsa morfema chegaralarida o'zgaradi. Masalan, /k/ undoshi so'z oxirida [q] varianti bilan, unli tovushlar orasida esa [g] varianti bilan talaffuz qilinishi mumkin. Bu hodisa o'zbek tilining morfofonologik tizimidagi qonuniyatlarni aks ettiradi.

Morfofonologik jihatdan o'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi grammatik shakllar yasashda muhim funktsiya bajaradi. Gulyamov va Hojievning tadqiqotlariga ko'ra, o'zbek tilida qo'shimchalar qo'shilganda tovushlar orasida yuzaga keladigan o'zgarishlar til tizimining morfologik qoidalar bilan tartibga solinadi. Masalan, egalik qo'shimchalarini qo'shishda ildiz so'zning oxirgi tovushi va qo'shimchani birinchi tovushi o'rtasida alternatsiya hodisalari kuzatiladi.

O'zbek tilining dialektologik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, tovush o'zgaruvchanligi hududiy xususiyatlarga bog'liq holda turlicha namoyon bo'ladi. Rahmatullayev va boshqa dialektologlarning tadqiqotlariga ko'ra, har bir o'zbek dialekti o'ziga xos tovush o'zgarishi qoidalariga ega. Masalan, shimoliy dialektlarda unli tovushlarning labiallashuvi janubiy dialektlarga nisbatan kuchli namoyon bo'ladi, undoshlarning spirantlashuvi esa turli hududlarda turlicha kechadi.

O'zbek tilida morfologik tizimning tovush o'zgaruvchanligi bilan bog'liqligi alohida e'tibor talab etadi. Abdurahmonov va Madvaliyevning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida grammatik ma'nolarni ifodalashda tovush o'zgarishlari muhim rol o'ynaydi. Masalan, fe'l shakllari yasashda ildiz morfemadagi tovushlar qo'shimchalar ta'sirida o'zgarib, grammatik ma'nolarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbek tilidagi nutqda o'zgaruvchan unli va undoshlar masalasi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarga kelish imkonini beradi. O'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi tilimizning tizimli xususiyati bo'lib, u fonetik, fonologik, morfofonologik omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Bu hodisa o'zbek nutqining tabiiy oqimini ta'minlash bilan birga, til tizimining funksional samaradorligini ham oshiradi. Amaliy jihatdan o'zbek tilidagi tovush o'zgaruvchanligi

qonuniyatlarini o'rganish o'zbek tili o'qitish, adabiy nutq madaniyatini rivojlantirish, leksikografiya va dialektologiya sohasida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ibragimov, S. (1966). O'zbek tili fonetikasi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Maxamatjanova, N. M. Choriyeva ARQ ASTMANI KUCHAYTIRUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR. In Academic research in educational sciences.–2025.–№. Conference (pp.99-102).
3. Gafurova, S. S. (2025). COMBINATION OF IRRITABLE BOWEL SYNDROME WITH ANXIETY PHOBIC SYNDROME DURING PREGNANCY AND THE EFFECTIVENESS OF MEDICAL PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN IT. JOURNAL OF EDUCATION AND SCIENTIFIC MEDICINE, (5).
4. Sh, G. S. (2020). Ichak ta'sirlanish sindromidagi psixoemotsional buzilishlar va unda psixoterapevtik yordam ko'rsatish.
5. Maxamatjanova, N. (2019). Evaluation of the effectiveness of psychopharmacotherapy and psychotherapy in the complex treatment of systemic lupus erythematosus. Journal of the Neurological Sciences, 405, 125.
6. Юсупходжаева, С. Т. (2020). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БОЛЬНЫХ РЕВМАТОИДНЫМ АРТРИТОМ И МЕТОДЫ ИХ ПСИХОКОРРЕКЦИИ. In Global Science and Innovations 2020 (pp. 170-174).
7. Гафурова, С. Ш., & Юсупходжаева, С. Т. (2024). ТРЕВОЖНО-ФОБИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА ПРИ СИНДРОМЕ РАЗДРАЖЕННОГО КИШЕЧНИКА И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПСИХОТЕРАПИИ И ПСИХОФАРМАКОТЕРАПИИ ПРИ НИХ.
8. Юсупходжаева, С. Т. (2020). Психоэмоциональные расстройства при ревматоидном артрите и методы их психокоррекции. Журн. Неврология,(3).
9. Гафурова, С. Ш., & Юсупходжаева, С. Т. (2024). Identification of anxiety-phobic disorders in irritable bowel syndrome and improvement of medical psychological support in them.
10. Rasulova, R. B. (2025). DEVELOPING GENERAL EDUCATION SCHOOL STUDENTS' TEXT PRODUCTION COMPETENCIES THROUGH EFFECTIVE USE OF THE "STORY WITHIN A STORY" TECHNIQUE. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 6(04), 297-311.
11. Rasulova, V., & Saidov, S. (2025). TAU-BASED THERAPEUTICS IN ALZHEIMER'S DISEASE: WHERE WE ARE AND WHAT LIES AHEAD. Естественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования, 4(5), 67-71.
12. Rasulova, V., & Saidov, S. (2025). AN OVERVIEW OF ALZHEIMER'S DISEASE THERAPIES AND THEIR CLINICAL LIMITATIONS. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 4(11), 12-16.

13. Batirovna, R. V., & Sharipovna, B. S. (2021). Change in phospholipid composition and activity phospholipase A2 in hyperglycemia. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(1), 1023-1027.

14. Расулова, В. Б., Кариева, М. Т., & Ибрагимова, Ш. А. (2021). ИЗУЧЕНИЕ ФОСФОЛИПИДНОГО СОСТАВА МЕМБРАН МИТОХОНДРИЙ ГЕПАТОЦИТОВ ПРИ ГИПЕРГЛИКЕМИИ. *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 238.

15. Мусурмонкулов, Ж. М., Кадиров, М. А., Расулова, В. Б., & Шадманов, К. К. АЛКОГОЛ ИНТОКСИКАЦИЯСИДА БОШ МИЯ ЖАРОҲАТЛАРИНИНГ ОҒИРЛИК ДАРАЖАСИНИ ЭКСПЕРТ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ. *FARMATSIYA VA FARMAKOLOGIYA FARMAZIYA I FARMAKOLOGIYA PHARMASY & PHARMACOLOGY*, 68.

16. Webb, S. (2019). Incidental vocabulary learning. In S. Webb (Ed.), *The Routledge Handbook of Vocabulary Studies* (pp. 225-239). Routledge.

17. Laufer, B. (2018). The three 'Ts' of second language vocabulary learning: Input, instruction, involvement. *Language Teaching*, 51(2), 233-248.

18. Рахмонкулова, О. А. (2022). ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ. ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ СОҲА ИСЛОҲОТЛАРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ (ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАР МИСОЛИДА, 1991–2020 ЙЙ.), 10(11).

19. Рахмонкулова, О. А. (2022). РАСШИРЕНИЕ УЧАСТИЯ ЖЕНЩИН В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ–ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРОВОДИМЫХ РЕФОРМ В УЗБЕКИСТАНЕ. In *The 8th International scientific and practical conference “Modern directions of scientific research development”* (January 26-28, 2022) BoScience Publisher, Chicago, USA.

20. Hojiev, A. (1985). *O'zbek tili morfonologiyasi*. Toshkent: Fan.

21. Rahmatullayev, Sh. (1978). *O'zbek tili tarixi*. Toshkent: O'qituvchi.

22. Ibragimov, S. (1980). *O'zbek tili fonetikasi va fonologiyasi*. Toshkent: Fan.

23. Gulyamov, A.G. (1975). *O'zbek tili grammatikasi*. Toshkent: Fan.

24. Hojiev, A. (1990). *Annotatsiyalangan o'zbek tili izohli lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

